

FitzGerald's *Rubáiyát of Omar Khayyám*: From Personal Therapy to Social Therapy

Kareem Lowaymi Mutlaq¹

Received: March 19, 2024 :: Revised: January 29, 2025
Accepted: February 23, 2025 :: Published Online: March 18, 2025

New Literary Studies,
Vol 57, No. 4, Winter 2025

Abstract

In the realm of world literature and cross-cultural intellectual exchanges, few poets have wielded as profound an influence as Omar Khayyam and his Rubaiyat, particularly in shaping the cultural, literary, and intellectual landscape of Europe, especially Victorian England. During this period, the middle class, bolstered by wealth from commercial and colonial endeavors and grounded in Protestant Christian values, dominated England's economic, social, and cultural spheres. However, by the mid-19th century, this dominance faced significant challenges from revolutionary thinkers such as Darwin, Marx, Nietzsche, and Freud, whose ideas sparked spiritual and social upheaval, particularly among intellectuals, writers, and artists. It was in this climate of instability that Edward FitzGerald's translation of the *Rubáiyát of Omar Khayyám* emerged. This article explores the reasons behind the enthusiastic reception of FitzGerald's translation during this transformative era. It argues that two key factors contributed to its success: the translator's personal circumstances and the broader social, cultural, and intellectual conditions of the time. Initially, the translation served as a form of personal therapy for FitzGerald, reflecting his own struggles and worldview. However, through its adoption and promotion by influential figures in the intellectual, cultural, and literary fields, the Rubaiyat transcended its personal origins to become a source of collective solace and reflection, effectively functioning as a form of social therapy for a society grappling with existential uncertainties.

Keywords: *Rubáiyát of Omar Khayyám*, Fitzgerald, Victorian Period, Middle Class, Therapy

1. Assistant Professor in English Language and Literature, Shahid Chamran University of Ahvaz, Iran.

E-mail: kmutlaq@scu.ac.ir

<https://orcid.org/0009000432186732>

How to cite this article:

Lowaymi Mutlaq, K. (2025). FitzGerald's *Rubáiyát of Omar Khayyám*: from personal therapy to social therapy. *New Literary Studies*, 57(4), 49-72. <https://doi.org/10.22067/jls.2025.87349.1563>

Extended Abstract

1. Introduction

Iranian classical poets have long been celebrated as pioneers of humanistic thought and champions of transcendent, rational values in the history of human civilization. Among their works, Khayyam's *Rubaiyat* stands out for its profound influence, extending far beyond the East to leave a lasting mark on Western culture. Edward Fitzgerald's translation of Khayyam's *Rubaiyat* during England's Victorian era is widely regarded as one of Persian literature's most significant contributions to the West. Beyond its literary merit, Fitzgerald's translation emerged as a social and cultural phenomenon. This article explores why and how Fitzgerald's rendition of the *Rubaiyat* was embraced and celebrated in Victorian society. It argues that the translation initially served as a form of personal therapy for Fitzgerald, later transforming into a collective therapeutic tool for Victorian society through the endorsement of cultural and literary authorities. To support this argument, the article delves into Fitzgerald's personal life and examines the sociological and intellectual developments of the Victorian era.

2. Method

This study employs the concept of "reception" from comparative literature studies as its methodological framework. Reception theory focuses on the relationship between a literary work and its environment, encompassing authors, readers, critics, and the broader social context. In essence, it investigates how a work interacts with its surroundings. Consequently, the study of literary reception aligns with the principles of literary sociology. In this article, Edward Fitzgerald's personal life and the intellectual and cultural shifts of the Victorian era are analyzed as key factors influencing the reception of his translation.

3. Results

The 19th century in Britain, known as the Victorian era, was marked by the rise of the middle class as a dominant force in economic, social, cultural, and intellectual spheres. Rooted in Protestant Christianity, this class championed values such as order, stability, tradition, and the authority of the ruling elite. It played a pivotal role in bolstering the British Empire by advocating for free-market economics and industrial progress. However, the latter half of the 19th century brought significant intellectual and cultural challenges for the middle class. Groundbreaking scientific discoveries, particularly Darwin's theory of evolution, destabilized the religious and intellectual foundations of Victorian society. The theories of Darwin, Marx,

Nietzsche, and Freud challenged prevailing beliefs about religion, economics, morality, and sexuality, respectively. These developments sparked a crisis of skepticism among Victorian intellectuals and artists.

Edward Fitzgerald, the translator of Khayyam's *Rubaiyat*, was born in 1809 into a wealthy family. Throughout his life, he grappled with familial strife and a lack of close friendships. In 1856, Fitzgerald encountered a copy of Khayyam's *Rubaiyat* and embarked on its translation. For Fitzgerald, this endeavor served as a form of personal therapy, helping him navigate his own mental anguish and existential struggles. He found solace in the themes of pessimism, doubt, the transience of life, and the pursuit of pleasure that permeate Khayyam's verses.

Initially, Fitzgerald's translation of the *Rubaiyat* received little attention. However, its fortunes changed when it was discovered by Dante Gabriel Rossetti, a leading Victorian poet and painter. Rossetti and his contemporaries in the Pre-Raphaelite movement were drawn to the *Rubaiyat*'s themes of love, fate, and the ephemeral nature of life, which resonated deeply with their artistic sensibilities. As a result, the translation gained widespread popularity among artists and intellectuals, serving as a balm for the spiritual and intellectual crises of the era.

Fitzgerald's translation of the *Rubaiyat* began as a personal therapeutic endeavor, allowing him to cope with his own emotional and psychological struggles. However, its reception by Victorian intellectuals and cultural authorities transformed it into a form of collective therapy. Khayyam's *Rubaiyat* was embraced as a response to the era's intellectual and spiritual upheavals, becoming one of the most significant literary works of the Victorian age. Its themes of existential reflection and the pursuit of fleeting pleasures provided comfort to a society grappling with profound uncertainty.

4. Discussion and Conclusion

Edward Fitzgerald's translation of Khayyam's *Rubaiyat* initially served as a personal therapeutic outlet, enabling him to navigate his own emotional turmoil and personal losses. However, its acceptance by Victorian cultural and intellectual elites elevated it to the status of collective therapy. The *Rubaiyat* resonated deeply with a society in the throes of spiritual and intellectual crisis, offering solace and reflection. As both a literary masterpiece and a cultural phenomenon, Khayyam's *Rubaiyat* played a crucial role in alleviating the spiritual pain of Victorian society, cementing its place as one of the era's most enduring and influential works.

شاپای الکترونیکی:
۲۷۸۳-۲۵۲X

شاپای چاپی:
۳۰۶۰-۸۱۷۱

ترجمه رباعیات خیام فیتزجرالد: از درمانگری شخصی

تا درمانگری اجتماعی

کریم لویمی مطلق^۱

چکیده

در عرصه ادبیات جهان و دادوستد فکری و ادبی میان فرهنگ‌ها و ملل مختلف، بدون تردید هیچ شاعری به اندازه عمر خیام و رباعیاتش بر فضای فرهنگی، ادبی و فکری اروپا، به‌ویژه انگلستان دوره ویکتوریا اثرگذار نبوده است. در این دوره طبقه متوسط، به‌واسطه ثروت حاصل از فعالیت‌های تجاری و استعماری و با تکیه بر پایگاه دینی‌اش بر تمام عرصه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و فکری انگلستان سلطه داشت و ارزش‌های آن به ارزش‌های حاکم و مبنا تبدیل شده بود. اما با آغاز نیمه دوم قرن نوزدهم، سلطه مرجعیت‌های این طبقه با چالش‌های سهمگین از جانب پژوهش‌گران علوم تجربی و اجتماعی مانند داروین، مارکس، نیچه و فروید مواجه شد و این چالش‌ها از هر جهت باعث تزلزل روحی، معنوی و اجتماعی این طبقه شد. ترجمه رباعیات خیام را فیتزجرالد در چنین فضایی منتشر کرد. مسئله مورد بررسی در این مقاله چرایی «پذیرش» این ترجمه در این دوره است. در پاسخ، دو عامل زندگی شخصی مترجم و وضعیت اجتماعی، فرهنگی و به‌ویژه فکری آن دوره نقش بسزایی دارند؛ با این تأکید که کار ترجمه رباعیات ابتدا برای فیتزجرالد نقش نوعی درمانگری شخصی را داشته که بعدها از طریق مراجع میدان فرهنگی و ادبی به‌نوعی درمانگری اجتماعی تبدیل شده است.

کلیدواژه‌ها: رباعیات خیام، فیتزجرالد، دوره ویکتوریا، طبقه متوسط، درمانگری.

دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۰؛ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۲۹
پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۵؛ انتشار برخط: ۱۴۰۳/۱۲/۲۸

نشریه علمی جستارهای نوین ادبی، شماره ۲۲۷، زمستان ۱۴۰۳، صص ۴۹-۷۲
مقاله پژوهشی

۱. استادیار زبان و ادبیات انگلیسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

ارجاع به این مقاله:

لویمی مطلق، ک. (۱۴۰۳). ترجمه رباعیات خیام فیتزجرالد: از درمانگری شخصی تا درمانگری اجتماعی. جستارهای نوین ادبی، ۵۷(۴)، ۴۹-۷۲. <https://doi.org/10.22067/jls.2025.87349.1563>

۱. مقدمه

شعرای کلاسیک ایران‌زمین در طول تاریخ تمدن نوین بشر از پیشگامان عرصه اندیشه‌ورزی انسان‌گرایانه و منادی ارزش‌های متعالی و خردگرایانه بوده‌اند. علاوه بر هنر حیرت‌انگیز این شعرا، کلام چهره‌هایی چون فردوسی، خیام، مولوی، سعدی و حافظ در دنیایی که به قول جان کی‌تس^۱، شاعر رمانتیک انگلیسی، اندیشیدن در آن جز غم و اندوه حاصلی به بار نمی‌آورد، بسان آموزه‌های فلاسفه بزرگ یونان همواره تسلی‌بخش دردهای همیشگی انسان‌ها بوده است. آشنایی شرق‌شناسان و اندیشمندان غربی با این سرچشمه‌های جان‌فزای هنر و اندیشه و انتشار آن‌ها در حوزه‌های علوم انسانی غرب از طریق ترجمه جنب‌وجوش تازه‌ای به این حوزه‌ها بخشید.

پیشینه رسوخ آثار ادبی فارسی در اروپا به قرون وسطی بازمی‌گردد. به گواهی پژوهش‌گران اگرچه در این دوره منابع داستانی هندی از طریق زبان فارسی به برخی از آثار اصلی قرون وسطی راه‌یافتند و الهام‌بخش برخی از حکایات بوکاچیو^۲، استراپورولا^۳ و جفری چوسر^۴ شدند، ولی مسلماً این مضامین روایی و غنایی فارسی است که شعر اسپانیا و جنوب فرانسه را رنگ‌وجلائی دیگری بخشیدند (Kaufman, 1965: p. 216). به‌عنوان مثال در شعر شاعر پرآوازه قرون وسطی، دانته، حضور تصاویر و اندیشه‌های فارسی و عربی را می‌توان به‌وضوح مشاهده کرد (Kaufman: p. 217). این‌ها به اذعان پول کافمن نقاط آغازین مهمی در انتقال دانش‌آوران و مستقیم برخی از مهم‌ترین آثار شعر فارسی به غرب به حساب می‌آیند (Kaufman: p. 220). اگرچه تاریخ و طبقه رسوخ ادب و اندیشه فارسی در حوزه‌های مختلف علوم انسانی در اروپا موضوع پژوهش‌های بی‌شمار و گران‌سنگی بوده است اما در این پژوهش بحث را به مشهورترین ارمغان ادب فارسی برای غرب محدود می‌کنیم: ترجمه ادوارد فیتزجرالد از رباعیات عمر خیام در دوره ویکتوریای انگلستان یعنی نیمه دوم قرن نوزدهم. در این باب البته دکتر حسن جوادی در کتابی تحت عنوان *تأثیر ادبیات فارسی در ادبیات انگلیسی (۱۳۹۶)* به تفصیل در باب نحوه آشنایی فیتزجرالد با زبان فارسی و رباعیات و برداشت او از محتوای مضمونی و سبکی آن‌ها بحث کرده است. دکتر اسماعیل زارع‌بهتاش نیز در مقاله‌ای تحت عنوان *پذیرش رباعیات خیام در انگلستان عصر ویکتوریا (۱۳۹۹)* به بررسی پذیرش رباعیات در میدان ادبی و فرهنگی پرداخته است و البته اشاراتی گذرا به علل این پذیرش نیز کرده است. همچنین در مقاله *«ادوارد فیتزجرالد مترجم-شاعری خلوت‌گزیده» شلدن گلدفارب (۱۳۹۷)* به برخی از احوال شخصی فیتزجرالد و پیوند

1. John Keats (1795-1821)
2. Giovanni Boccaccio (1313-1375)
3. Gianfrancesco Straparola (1485-1558)
4. Geoffrey Chaucer (1342/3-1400)

روحی‌اش با رباعیات اشاره کرده است، اما هدف اصلی در این مقاله بررسی چرایی و نحوه پذیرش و اقبال به ترجمه فیتزجرالد از رباعیات خیام با نگاهی عمیق‌تر به تحولات جامعه‌شناختی و فکری دوره ویکتوریاست. روش تحقیق برای پاسخ به چرایی اقبال به رباعیات خیام، مبتنی بر فهم «پذیرش»^۱ در مطالعات ادبیات تطبیقی است که به طیف وسیع‌تری از موضوعات، یعنی روابط بین آثار متأثر از همدیگر و محیط پیرامون آن‌ها از جمله نویسندگان، خوانندگان، منتقدان، ناشران آن دوره اشاره دارد و از این رو مطالعه پذیرش ادبی به مطالعات جامعه‌شناسی ادبی یا حتی روانشناسی میل پیدا می‌کند (Weisstein, 1973: p. 49). بر این اساس ادعای این مقاله این است که رباعیات و نفس عمل ترجمه آن‌ها در وهله اول برای شخص فیتزجرالد نقش تریپی یا درمانگری^۲ شخصی داشت، ولی پس از آن که به دست مراجع میدان فکری و ادبی جامعه آن دوره مانند گابریل دانتی روزتی و دوستان همفکرش و نیز جان راسکین رسید، مورد پذیرش مخاطبان آن‌ها قرار گرفت و به یک درمانگری جمعی تبدیل شد. پس در این مقاله نخست به بررسی وضعیت فکری، فرهنگی و اجتماعی دوره ویکتوریای انگلستان و مرجعیت‌های معنوی و فکری آن دوره و البته چالش‌های مقابل آن می‌پردازیم و سپس بحث را با بررسی زندگی شخصی فیتزجرالد و نحوه آشنایی او با رباعیات و علل تعامل روحی و معنوی مترجم و هم‌عصرانش با این اشعار ادامه می‌دهیم.

۲. طبقه متوسط، جامعه مرجع دوره ویکتوریا

قرن نوزدهم در مطالعات تاریخی و ادبی بریتانیا به دوره ویکتوریا مشهور است؛ زیرا آغاز آن تقریباً مصادف با سلطنت ملکه ویکتوریا در سال ۱۸۳۷ و پایان آن نیز با خاتمه زمامداری او در سال ۱۹۰۱ بود. اما خواننده‌ای که تاریخ فرهنگ و ادب و سیاست و شرایط اجتماعی بریتانیای دوره ویکتوریا را مرور می‌کند مطمئناً متوجه تکرار کلیدواژه این مطالعه یعنی «طبقه متوسط» می‌شود. آغاز پیدایش این طبقه البته به دوره نوزایی بازمی‌گردد که در آن زمان خُرده‌تاجرهای آن دوره با باز شدن پای اروپائیان به سرزمین‌های دیگر وارد عرصه تجارت بین‌المللی شدند و سپس با ظهور پروتستان‌تیسیم در همین دوره تکیه‌گاه دینی و معنوی سترگی نیز پیدا کردند. بعد از آن و در قرن هجدهم، این طبقه رسماً در عرصه اقتصادی، سیاسی و اجتماعی جای پای باز کرد و مدعی سهمی در ساختار قدرت شد و در عرصه اجتماعی و فرهنگی نیز از انسجام خیره‌کننده‌ای در برابر طبقه اریستوکرات و یا فنودال برخوردار شد. اما اوج شکوفایی این طبقه

1. Reception

2. Therapy

در همه عرصه‌های اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و به‌ویژه فکری و مذهبی در دوره زمامداری ملکه ویکتوریا بود.^۱ در این دوره در پی اثرات انقلاب صنعتی بر زندگی اجتماعی و ظهور مظاهر زندگی مدرن و ماشینی مانند لکوموتیو، کشتی بخار، تلگراف و... و نیز گسترش شهرها که در حقیقت عرصه حیات این طبقه بودند، شأن و جایگاه طبقه متوسط به نحو چشمگیری ارتقا یافت. در عین حال این فصل از تاریخ بریتانیا دوره آشوب و اصلاحات، ترس از ناآرامی اجتماعی و بی‌ثباتی اقتصادی نیز بود که در گفتمان‌های عمومی و آثار ادبی و فرهنگی آن دوره بروز پیدا کرد. رشد طبقه کارگر، رکود بازارها، رقابت شدید و هجوم قابل توجه بیکاران خارجی نگرانی را در مورد وضعیت کشور و نوع مرجعیت‌هایی که باید باورهای شخصی و هنجارهای اجتماعی و رفتاری را شکل دهند، برانگیخت. در این دوره «اگرچه طبقه بالا همچنان بر مناصب دولتی تسلط داشت، نفوذ مالی طبقه متوسط منجر به این شد که جهان‌بینی این طبقه به‌طور فزاینده‌ای تعیین‌گر معیارهای اجتماعی و اخلاقی، آداب اجتماعی، خط‌مشی‌های سیاسی و اقتصادی کشور شود». از اواخر دهه ۱۸۳۰، طبقه متوسط مرفه بر این حوزه‌ها مسلط شد و ارزش‌های خود را به‌عنوان ابزاری برای رسیدن به خواسته‌های فردی و نیازهای ملی به‌کارگرفت» (Moran, 2006: pp. 2-3) و حاصل این‌که، ارزش‌های مورد تأیید این طبقه در همه جنبه‌های زندگی دوره ویکتوریا به ارزش‌های هنجار تبدیل شد و «تمام جنبه‌های فرهنگ ویکتوریایی را رنگ بخشید»؛ ارزش‌هایی مانند «نظم و ثبات، سنت، مرجعیت قدرت حاکمه و جاهت و شأن در حیات عمومی» (Moran: p. 1).

اما بیش از همه مسیحیت و شاخه پروتستان آن عامل اصلی در شکل‌گیری و تقویت بنیان معنوی و فکری این طبقه بود. «اعتقاد فراگیر به خدا به‌عنوان خالق مهربان همه و همه چیز، احساس نظم، اطمینان خاطر (قوت قلب) و حقیقت را برای این طبقه به همراه داشت و از نظر آن‌ها در واقع علت اصلی وجود جهان و نقش انسان در آن بود» (Purchase, 2006: pp. 61-2). بر این اساس مسیحیت [پروتستان] قدرتمندترین پایگاه فرهنگی در بستر دوره ویکتوریا بود و باورها و ارزش‌های آن از طریق تأکید بر حس وظیفه‌شناسی، ایثار و تفکیک وظایف بر اساس جنسیت، رفتار اجتماعی طبقه متوسط را شکل می‌داد، زمان فراغت را برای آن‌ها تعریف می‌کرد و در بسیاری از خانواده‌ها حتی آنچه را که باید خوانده می‌شد، گفته می‌شد و یا انجام می‌شد، هم تعیین می‌کرد. جملات و تعبیرات مذهبی در دل هر خانواده ایده‌آل ویکتوریایی قرار داشت که در آن پدر خانواده در کسوت مرجع پدرسالار قرار داشت و همسر به‌عنوان «فرشته» ای

۱. در بررسی شرایط تاریخی اجتماعی دوره ویکتوریا از دو کتاب *تاریخ ادبیات در انگلستان راتلج* و *تاریخ ادبیات انگلیسی* نورتون استفاده شده است که در قسمت منابع به‌طور کامل معرفی شده‌اند.

معصوم به او خدمت می‌کرد. از سوی دیگر، پروتستان‌یسم به‌عنوان عامل انسجام‌دهنده فرهنگی قدرتمندی برای این طبقه عمل می‌کرد. کلیسای انگلستان، پایگاه قدرت معنوی برای این طبقه بود؛ زیرا کلیسای رسمی دولتی بود که پارلمان بر آن نظارت و پادشاه در رأس آن قرار داشت. طبقه متوسط با نشان دادن تعهد مذهبی پرشور، سیطره اخلاقی خود را بر کشور مشروعیت می‌بخشید (Moran: p. 24). برآیند این حضور در میان طبقه متوسط همانا ایجاد تکیه‌گاه و هویت معنوی است که ثبات خاطر و آرامش در فکر و اندیشه و زندگی دنیوی را برای آن‌ها به ارمغان می‌آورد. در این جهان‌بینی «هنر، سیاست، فلسفه، مذهب، اقتصاد و علم، همگی کنش‌های ارزش‌محوری بودند که «ساختار» دوره ویکتوریا را شکل می‌دادند» (Shea & Whitla, 2015: p. 9).

همین طبقه با این جهان‌بینی مذهبی نبض اقتصاد کشور را نیز در دست داشت و بازیگر اصلی در عرصه پیشرفت‌های اقتصادی، صنعتی و تجاری دوره ویکتوریا بود. این طبقه با حمایت از اقتصاد آزاد و رها از سازوکارهای نظارتی و مالیاتی، علاوه بر فضای فرهنگی که قبلاً در اختیار طبقه اریستوکرات بود، عرصه اقتصادی را نیز به اشغال خود درآورد. قدرت مالی بازرگانان، صنعت‌گران و متصدیان حرفه‌ای مانند بانکداران و وکلا که اکثر آن‌ها از اعضای طبقه متوسط بودند، به آن‌ها وزن اجتماعی و سیاسی خیره‌کننده‌ای بخشیده بود (Moran: p. 39). از سوی دیگر، دوره استیلای این طبقه بر عرصه‌های اقتصادی و سیاسی انگلستان باعث تقویت سلطه بریتانیا در بسیاری از نقاط جهان شد و اصطلاح امپراتوری بریتانیا را وارد فرهنگ سیاسی کرد. بر همین اساس به بسیاری از انگلیسی‌های همین طبقه این باور القا شده بود که گسترش امپراتوری مسئولیتی اخلاقی برای آن‌هاست و به تعبیر رودیارد کیپلینگ^۱ «بار مسئولیت انسان سفید»^۲ بود. شبه‌علم‌های زاینده نظریات داروین نیز به اعضای طبقه متوسط تلقین کرده بود که نژاد انسان‌ها بر اساس تفاوت‌های فیزیکی و فکری تقسیم شده‌اند و براین اساس مقدر شده بود که برخی توسط دیگران رهبری شوند و این وظیفه را خداوند بر عهده بریتانیایی‌ها گذاشته است تا شیوه زندگی برتر، نهادها، قانون و سیاست خود را بر مردمان بومی دیگر کشورها تحمیل کنند. بر این اساس است که ملکه ویکتوریا اظهار داشت که مأموریت امپراتوری «حفاظت از بومیان فقیر و پیشبرد تمدن» بود. از سوی دیگر مبلغان مذهبی مسیحی به‌منظور پیشبرد اهداف امپراتوری، مسیحیت را در هند، آسیا و آفریقا گسترش دادند (Greenblatt & Abrams, 2006: pp. 985-6). علاوه بر این‌ها سلطه طبقه متوسط را حتی می‌توان در عرصه هنر و ادبیات نیز مشاهده کرد که با استفاده از این دو

1. Rudyard Kipling (1865-1936)
2. The White Man's Burden

سعی در ترویج گفتمان اخلاقی، دینی، فکری و اجتماعی خویش داشت. این طبقه نقشی ایدئولوژیک برای هنر و فرهنگ قائل بود. در این دوره «هنر به‌عنوان نشانه مهمی از سلامت اخلاقی کشور و وسیله‌ای برای انتقال ارزش‌های اجتماعی تلقی می‌شد» (Moran: p. 10). از نظر جان راسکین^۱، منتقد برجسته این دوره «هنر بیانگر شخصیت و باورهای جامعه است» و «دستاورد های هنری مستقیماً با سلامت اخلاقی و معنوی کشور مرتبط است» (Moran: p. 12). از آنجایی که تنها ایده‌های سالم می‌توانند هنر خوب را تولید کنند، نقاد به‌عنوان حافظ مصلحت عامه و مروج ارزش‌های اخلاقی و هنری عمل می‌کند؛ بنابراین ترویج هنر و فرهنگ عملی مناسب برای آموزش ملت تلقی می‌شود (Moran: p. 12). بر این اساس «نویسندگان و هنرمندان تجسمی که می‌خواستند واقعیت‌های تلخ زندگی معاصر را به تصویر بکشند یا نگرش‌های مرسوم را به چالش بکشند، با لحن عمومی خود برترینی که مشخصه فرهنگ طبقه متوسط است، محدود شده بودند» (Moran: p. 17).

۳. ظهور چالش‌های متخاصم در برابر مرجعیت طبقه متوسط

اما در نیمه دوم قرن نوزدهم برتری هژمونیک طبقه متوسط که به آن نوعی آرامش، ثبات فکری، خودراست‌پنداری و خودمحقق‌پنداری بخشیده بود، با چالش‌های نوظهور مختلفی از درون خود جامعه بریتانیا روبرو شد. در این دوره آن احساس ثبات و «معنا»یی که مذهب پروتستانیسیم برای این طبقه به ارمغان آورده بود و آن را به تمام عرصه‌های حیات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و حتی اقتصادی تعمیم داده بود، از سوی رویکردهای سکولار و یافته‌های علمی جدید به چالش کشیده شده بود (Purchase: p. 120). بحران شک و تردید مذهبی ناشی از تحقیقات در باب کتاب *مقاس* و اکتشافات علمی به‌شدت به این روایت بزرگ و جایگاهش در جامعه ضربه زده بود (Damrosch, 2003: p. 1016). پژوهش‌گران فرانسوی و آلمانی با کنکاش در کتاب *مقاس* به‌عنوان یک متن باستانی و نه وحی الهی، اعتبار اناجیل و الوهیت مسیح را به چالش کشیدند (Moran: p. 39). دانشمند آلمانی، دیوید اشتراوس^۲، در *زندگی عیسی* (۱۸۳۵) حقایق تحت‌اللفظی کتاب *مقاس* را به چالش کشیده بود. او با استفاده از روش‌های مدرن نقد متون، معجزه بودن انجیل را اسطوره خواند و ماهیت ظاهراً آسمانی محتوای آن را رد کرد و حتی معتقد بود که در حقیقت شواهد کمی برای وجود عیسی تاریخی در دست بود. از سوی دیگر چارلز لایل^۳، زمین‌شناس بریتانیایی، در اثر مهمش

1. John Ruskin (1819-1900)
2. David Strauss (1808-1874)
3. Charles Lyell (1797-1857)

تحت عنوان *اصول زمین‌شناسی* ادعا کرده بود که هیچ سندی برای وقوع طوفان نوح وجود ندارد و جهان آن‌گونه که روحانی قرن هفدهمی، جیمز آشر، ادعا می‌کرد در آستانه ۲۳ اکتبر ۴۰۰۴ قبل از میلاد خلق نشده بود بلکه قدمت آن بسیار بیشتر از آن بود (Evans: 2020).

۱.۳. داروین و تزلزل هژمونی مذهبی طبقه متوسط

اما کاری‌ترین ضربه را آرای علمی چارلز داروین به آرامش و اتکابه‌نفس ناشی از اعتقادات دینی به طبقه متوسط وارد کرد. آرای هنجارشکن او در کتابی با عنوان *منشأ انواع* (۱۸۵۹)، اعتقاد سنتی دینی طبقه متوسط دوره ویکتوریا به اصول بنیادی مانند آفرینش، مفهوم زمان از دیدگاه مسیحیت و درنهایت وجود خدا متزلزل کرد (Purchase: p. 120). داروین که انسان‌ها را در معرض همان روش پژوهشی علمی مورد استفاده در مطالعه کیوترها قرار داده بود، مانند لایل نشان داد که خاستگاه نوع بشر و سرنوشت او در دست خدا نبوده و بشریت، مانند دیگر گونه‌ها، در برابر فرآیند اساساً تصادفی انتخاب طبیعی آسیب‌پذیر است. «مشکل اصلی که نظریه تکامل برای اذهان عمومی به همراه داشت این بود که تصور این‌که انسان مستقیماً از نسل میمون است برای آن‌ها تحقیرکننده بود. انسان به‌عنوان اشرف مخلوقات و شاهکار خالق در نظر گرفته شده بود اما براساس این نظریه او حیوانی بود مانند دیگر حیوانات. همگانی شدن یافته‌های علمی به این انسان نشان داده بود که نه تنها با مورچه‌ها و میمون‌ها برابر بلکه با آن‌ها برادر بود (Purchase: p. 66). طبیعت نیز از نگاه داروین، اساساً بی‌ثبات، بی‌توجه به اخلاق، بالقوه بی‌رحم و ستمگر اما بدتر از همه بی‌تفاوت به زندگی انسان بود» (Purchase: p. 124) و سهمناک‌تر این‌که لایل و داروین نشان دادند که مبدأ حیات بر روی زمین برمی‌گردد به مدّت‌ها پیش از آنچه روایت کتاب *مفلس* از آفرینش به ما داده است. خلاصه این‌که «آراء داروین در مورد رقابت و بقا درنهایت طرز تفکر اهالی عصر ویکتوریا در مورد جایگاهشان در جهان را برای همیشه تغییر داد. نظریه تکاملی، خدا و انسان را از مرکز آگاهی طبقه متوسط حذف کرد و آن را با چیزی بی‌نهایت تصادفی‌تر و آشفته‌تر جایگزین کرد. این نظریه تقریباً بر همه مسائل و موضوعات مهم مرتبط با دوره ویکتوریا مانند طبقه، نژاد، جنسیت، جنسیت، بدن، ماهیت فرد در جامعه تأثیر گذاشت» (Purchase: pp. 61-2).

۲.۳. مارکس و تزلزل دین و دنیای طبقه متوسط

آرای هنجارشکنانه متفکرانی مانند کارل مارکس، فردریش نیچه و زیگموند فروید که هرکدام به نحوی متأثر از نظرات داروین بودند، بنیان دینی، فکری و معنوی طبقه متوسط را متزلزل کردند. اگرچه مارکس در آن زمان تقریباً ناشناخته بود، اما نقد تند او به سرمایه‌داری آزاد و لجام‌گسیخته طبقه متوسط، نقدهای معاصر به بی‌عدالتی اقتصادی و نظام

طبقاتی را به حادترین سطح رساند (Damrosch: p. 1016). او به قصد اصلاح اجتماعی پس از مشاهده استعمار طبقه فرودست توسط طبقه متوسط و بورژوا از دو سو به بنیان‌های ثبات‌بخش این طبقه حمله کرد. مارکس نخست تیشه به ریشه بنیان معنوی و روحی آن‌ها - که مبنای ثبات زندگی‌شان بود - زد. او در سال ۱۸۴۴ در اثری به نام گامی در نقد فلسفه حق هگلی (۱۸۴۴)، دین را به عنوان «افیون» مردم توصیف کرد و آن را عامل تخدیر فکر و عمل توده‌های فرودست در برابر فریبهی اقتصادی طبقه متوسط و طبقات بالاتر دانست. از نظر مارکس، کلیسا با متقاعد کردن طبقات تحت ستم مبنی بر این‌که وضعیت حقیرانه آن‌ها در جامعه، تقدیر الهی و بنابراین غیر قابل تغییر بود، به ایدئولوژی طبقه حاکم خدمت می‌کرد. سپس در مانیفست حزب کمونیست با ارائه تعریفی از تاریخ، عملاً طبقه کارگر را دعوت به شورش علیه طبقه متوسط و بورژوا کرد. از نظر او «تاریخ تمام جوامع موجود تاکنون، تاریخ مبارزات طبقاتی است»، «مبارزهای» که مبتنی بر «تضاد طبقات سرکوبگر و تحت ستم» است و در پایان طبقات کارگر را تشویق به «اتحاد» کرد؛ زیرا به زعم او آن‌ها جز زنجیرهای اسارتشان چیزی برای از دست دادن نداشتند (Purchase: p. 217).

۳.۳. تیر خلاص نیچه به بنیان دینی و اخلاقی طبقه متوسط

با فروریختن هیبت و منزلت ایدئولوژی مسیحی که پشتوانه فکری و معنوی طبقه متوسط بود، متفکر آلمانی دیگری تزلزل روحی و معنوی این طبقه را به نقطه اوج رساند. فردریک نیچه اولین فیلسوف غربی بود که وجود حقیقتی را انکار کرد که مسیحیت و فلسفه غرب هرکدام مدعی رسیدن به آن بودند. از نظر نیچه این حقیقت توهمی بیش نبود و مسیحیت را یک خودفریبی آرامش‌بخش اما محدودکننده خواند. نیچه با اعلام «مرگ خدا» که به نوعی تأکید او بر زوال مسیحیت است که ایدئولوژی ثبات‌بخش تمام حوزه‌های زندگی معنوی و فکری طبقه متوسط بود، در حقیقت فروپاشی تمام ارزش‌های مبتنی بر این ایدئولوژی را اعلام کرد و از انسان غربی خواست مسئولیت تعیین معیارهای اخلاقی خود را بر عهده بگیرد؛ با این استدلال که همه ارزش‌ها (از جمله ارزش‌های دینی) مخلوق انسان‌ها هستند و بنابراین همه ما مسئول خلق ارزش‌های متعالی جدید و اقتدا به آن‌ها هستیم. او که یک نسبیست‌گرای تمام‌عیار بود معتقد بود لزومی ندارد که این ارزش‌های جدید برای همه اعمال شود و هر فضیلتی برای یک فرد، ممکن است رذیلتی برای فرد دیگری باشد. خلاصه این‌که از نظر نیچه آن زمانی که اندیشه خدای مسیحی بیان‌گر عالی‌ترین آرمان‌های تمدن غرب بود، گذشته و اکنون روشن شده که ایمان به این خدا، بسان بار مرده‌ای بر دوش جامعه‌ای است که از او پیشی گرفته است (Brians: 2000).

۴.۳. فروید و تزلزل ارزش‌های جنسی طبقه متوسط

از سوی دیگر علم جدیدالتأسیس روان‌کاوی هم با ارائه نظریه‌های جدید از سوی مؤسس آن، زیگموند فروید، به طریقی دیگر آرامش و ثبات فکری اهالی دوره ویکتوریا را به هم ریخت. روان‌کاوی کلاسیک فرویدی حول سه مفهوم کلیدی شکل گرفته بود: جنسیت، سرکوب و ناخودآگاه (Purchase: p. 240). طبقه متوسط دوره ویکتوریا مشغولیت ذهنی اخلاقی شدیدی با مسائل جنسی به‌ویژه در زنان و کودکان داشت. علی‌رغم اعمال محدودیت شدید بر نیازها و دانسته‌های جنسی توسط نهادهای دینی و اجتماعی - اگر مجالی هم برای بروز داشت - به شدت کنترل می‌شد. در این دوره از زنان جوان انتظار می‌رفت تا قبل از ازدواج باکرگی و عفت خود را حفظ کنند و تجارب جنسی خصوصی کودکان و نوجوانان، برای مثال خودارضایی، به شدت سرکوب می‌شد. علاوه بر این، آگاهی روزافزون از بیماری‌های جنسی مانند سفلیس، ارتباط بین بی‌بندوباری جنسی و بیماری‌های فاجعه‌بار را در اذهان اعضای طبقه متوسط برجسته می‌کرد. تمایلات جنسی که باید با اخلاق شخصی و یا مراقبت خانواده کنترل می‌شد، از آنجایی که می‌توانست برکل جمعیت تأثیر بگذارد، تبدیل به یک نگرانی سیاسی و اجتماعی شده بود. فروید با تکیه بر نظریه داروین، توصیفی از ذهن ارائه کرد که بر نقش اصلی انگیزه‌های ناخودآگاه، به‌ویژه انگیزه‌های جنسی تأکید می‌کرد. از این رو نظریه‌های او را بسیاری از معاصران زشت و تهدیدآمیز تلقی می‌کردند. روان‌کاوی فروید اهمیتی را که اهالی دوره ویکتوریا برای تمایلات جنسی باروری محور و تمایزات سخت‌گیرانه میان مردانگی و زنانگی قائل بودند به زیر سؤال برد. او، همچنین، ضمن توصیف دین به‌عنوان «روان‌نژندی و سواسی جهان‌شمولی بشریت» برای رسیدن به حقیقت این جهان تجربه علمی را کافی می‌دانست و معتقد بود که علم برخلاف دین توهم نیست (Turner, 1978: p. 167).

مخلص کلام این‌که ظهور و محبوبیت این اندیشه‌های بنیان‌افکن باعث شد گفتمان علمی در کسوت رقیبی سترگ در برابر گفتمان روبه‌افول مسیحیت حاکم به‌عنوان یک مرجعیت فکری جدید قد علم کند که تعریفی جدید از واقعیت را به انسان این دوره عرضه می‌کرد و در پی ترسیم نقشه راه زندگی او و ارائه طریقه فهم هستی بدون اتکا بر مفاهیم ماوراءالطبیعی بود. در عین حال همین گفتمان بود که حقیقت باورهای ایدئولوژی مسیحی را نیز افشا کرد و آن‌ها را در نظر مخاطبان‌شان که عمدتاً روشنفکران طبقه متوسط بودند و کلامشان در میان این طبقه خریدار داشت، بی‌پایه و اساس جلوه داد. اکنون این گفتمان بر مرجعیت عقل نقاد و راستی‌آزمای تجربه‌گرا در برابر مرجعیت انجیل و الهیات طبیعی تأکید داشت (Turner, 1978: p. 357). حاصل این تحولات سهمگین این بود که طبقه متوسط

شاهد فروپاشی بی‌رحمانه ستون‌های معنوی و فکری قرائت بزرگ؛ یعنی مسیحیت پروتستان، به‌ویژه فرقه پیرایش‌گران، از یک سوی و پشتوانه اقتصادی خود از سوی دیگر بود. همان‌طور که ذکر آن رفت این قرائت تمام شئون زندگی معنوی و دنیوی طبقه متوسط را اعم از مناسک عبادی، امور خانواده و جامعه (مانند جایگاه مرد و زن در آن)، اخلاقیات و تعامل با دیگر انسان‌ها، امور جنسی و حتی امور اقتصادی را برایشان تعیین می‌کرد. اما با فروپاشی آن، ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی برگرفته از این قرائت بزرگ دیگر کارایی خود را برای معنابخشی و نظم و انضباطبخشی به زندگی آن‌ها از دست داده بود. در پی این تحولات، شک و اضطراب و احساس سرگشتگی بر این جامعه غالب شد و میدان فرهنگی و ادبی آن جامعه، اعم از روشنفکران، ادبا، شعرا، نویسندگان، مقاله‌نویسان و حتی مذهب‌یون اهل اندیشه، که غالباً از اعضای این طبقه بودند - و کار تولید محتوای فکری، فرهنگی و ادبی را برای طبقه خود به عهده داشتند - گرفتار سردرگمی و پریشانی معنوی، فکری و عاطفی شدند. در این حال به نظر می‌رسید که برای آرامش و تسکین این دردها و زخم‌های ناشی از آشفتگی فکری و معنوی و حتی اجتماعی به درمانگری و مسکنی قوی نه از جنس درمان‌ها و مسکن‌های از رده خارج شده و تاریخ‌گذشته مسیحیت غربی بلکه به کلام اعجاز‌آمیز و سحرآمیزی از نوع شرقی نیاز بود که به‌طور اتفاقی آن را در ترجمه ادوارد فیتزجرالد از رباعیات خیام یافتند.

۴. حیات متلاطم فیتزجرالد و همدمی با خیام

اما نکته حائز اهمیت برای این نوشتار این است که اولین نسخه از ترجمه رباعیات برای اولین بار در سال ۱۸۵۹، درست هم‌زمان با انتشار منشأ انواع داروین، منتشر شد. به‌عبارتی دیگر هنوز آن تحولات فکری و آشفتگی‌های معنوی و مذهبی برگرفته از انتشار نظریه‌های مطرح‌شده در این کتاب در میان جامعه رخ نداده بود. بر این اساس با در نظر گرفتن مضامینی که در ترجمه رباعیات فیتزجرالد به آن‌ها پرداخته است مضامینی مانند بدبینی، شک، افول اعتقادات مذهبی، کوتاهی عمر، ناپایداری زندگی، زودگذر بودن زندگی و توصیه به لذت‌جویی از سویی، و با نگاهی به زندگی شخصی او از سوی دیگر، می‌توان استدلال کرد که فیتزجرالد قبل از این انقلاب فکری-معنوی دوره ویکتوریا خود دچار نوعی پریشانی فکری-معنوی ناشی از حوادث تأثیربرانگیز زندگی شخصی‌اش بود و این شرایط و مشکلات شخصی در زندگی او بود که باعث شد برای تسکین دردهای ناشی از آن‌ها به خیام متوسل شود. فیتزجرالد به‌گواه زندگی‌نامه‌اش، رباعیات را در سال‌های ۱۸۵۶ تا ۱۸۵۹ یعنی زمانی که گرفتار مشکلات و بحران‌های شخصی سهمگینی بود، ترجمه کرد.

فیتزجرالد در سال ۱۸۰۹ در خانواده‌ای مرفه به دنیا آمده بود و از قبل ثروت والدین به‌ویژه مادرش، چندان نیاز به

کار برای امرار معاش نداشت. والدین او در دوران کودکی اش کم‌وبیش با او بیگانه بودند و او حتی مادرش را به ندرت می‌دید. مادر او به بی‌تفاوتی نسبت به فرزندانش شهره بود (Martin & Mason, 2016: pp. 31-4). در سال ۱۸۴۸، پدرش بر اثر محاسبات اشتباه در سرمایه‌گذاری ورشکسته شد. والدینش در سال ۱۸۴۹ از هم جدا شدند و پدرش در سال ۱۸۵۲ درگذشت. مادرش نیز در سال ۱۸۵۵ درگذشت که این مسئله باعث افزایش درآمد فیتزجرالد به میزان قابل‌توجهی شده بود. فیتزجرالد اگرچه نسبت به والدینش و برادر بزرگش احساسی نداشت ولی برادر کوچک‌تر و خواهرانش را دوست داشت و همیشه درگیر مشکلات و رفتاری‌های شخصی‌شان بود. به گواه نامه‌هایی که به دوستانش می‌نوشت دهه‌های چهل و پنجاه زندگی او مملو از مشکلات و مسائل شخصی مربوط به مادر و خواهرانش بود (Martin & Mason, p. 21). علاوه بر این، نکته قابل‌ذکر در بررسی زندگی فیتزجرالد این است که دوستان او از همان آغاز جوانی اش اهمیت و نقش بسزایی در زندگی اجتماعی و فردی اش داشتند و ارتباط نزدیک با دوستان و خانواده برای او بخش مهمی از سبک زندگی و هویت شخصی اش بود (Martin & Mason: p. 55). در بحبوحه این مشکلات بود که در سال ۱۸۴۴ با ادوارد بایلز کاول^۱ - که زبان‌شناس برجسته‌ای بود و بعدها استاد زبان سانسکریت در کمبریج شد آشنا شد. او با آقا و خانم کاول ارتباط عاطفی و فکری عمیقی پیدا کرد و درعین حال این واقعه سرآغاز آشنایی او با زبان و ادبیات فارسی را رقم زد و انگیزه‌ای شد برای گشایش حوزه‌ای کاملاً جدید از کنکاش‌های ادبی به روی فیتزجرالد. او در تلاش برای یافتن مرهمی برای دردها و سختی‌های زندگی شخصی و به تشویق کاول به یادگیری زبان فارسی روی آورد و این وسیله‌ای شد برای آشنایی با دوستان دیگر و گذراندن اوقات خوشی برای فرار از آن مشکلات (Bloom, 2004: p. 24).

اما در سال ۱۸۵۶ خبر عزیمت کاول به هند برای کار به‌عنوان استاد دانشگاه، ضربه احساسی مهلکی به فیتزجرالد وارد کرد، زیرا او به این خانواده نه تنها به جهت دوستی شخصی که به‌عنوان منبع الهام فکری بسیار وابسته شده بود. او حتی به بدرقه آن‌ها نرفت و فقط در نامه‌ای درست قبل از عزیمتشان، نوشت: «فکر می‌کنم به دلایل زیادی بهتر است که به دیدن شما نیایم - خداحافظی برابم بسیار سخت است!» پس از عزیمت خانواده کاول، فیتزجرالد به امید پرشدن خلأ روحی ناشی از این فقدان در سال ۱۸۵۶ با لوسی برتون ازدواج کرد. اما «ماه‌های زندگی زناشویی شاید یکی از ناخوشایندترین ماه‌های زندگی فیتزجرالد بود» (Bloom: pp. 25-26) که البته در سال بعد به طلاق انجامید و این مسئله به درگیری‌های ذهنی فیتزجرالد اضافه شد. البته او در میانه آسفتگی‌های شخصی ناشی از ازدواجش به

1. Edward Byles Cowell (1826-1903)

دیدار خانواده براون می‌رفت که در خانه‌ای در حاشیه شهر بدفورد زندگی می‌کردند (Bloom: p. 28). خانه براون برای فیتزجرالد تبدیل به پناهگاهی برای فرار از مشکلات و مصائب شخصی شده بود. در این میان اندکی پس از عزیمت کاول و طلاق فیتزجرالد از همسرش، در سال ۱۸۵۷ یکی از دوستان صمیمی‌اش به نام جی. کراب که یک روحانی اهل بردفیلد بود، درگذشت و در سال ۱۸۵۹، دوست جوانش براون نیز بر اثر حادثه ناشی از اسب‌سواری جان خود را از دست داد. ضایعه فقدان براون ضربه بزرگی برای فیتزجرالد بود. این سوگ‌ها و جدایی‌ها الگوی زندگی فیتزجرالد را به‌طور چشمگیری در دهه بعدی زندگی‌اش تغییر دادند. بعداً این او کم‌ویش گوشه عزلت‌گزیده بود و در نگاه ساکنان وودبریج که نزدیک‌ترین شهر به آخرین خانه بسیار محقر او بود، به‌عنوان آدمی عجیب و البته بی‌خطر معروف شده بود. اکنون در نبود خانواده کاول و مرگ کراب و قبل از آن بارتون، فیتزجرالد بدون دوستان صمیمی‌اش مانده بود، دوستانی که در زمان مواجهه با مشکلات در زندگی شخصی به آن‌ها پناه می‌برد. (Martin & Mason: p. 28).

اما به هنگام عزیمت به هند در سال ۱۸۵۶، کاول یک نسخه خطی قرن پانزدهمی از مجموعه رباعیات ختیم که شامل ۱۵۸ رباعی بود، به‌عنوان هدیه خداحافظی به فیتزجرالد داد. بعدها او از هند روگرفت نسخه خطی دیگری از رباعیات را برای او فرستاد. اگرچه نظرها در باب مضامین این رباعیات از شرق تا غرب گوناگون و بعضاً متناقض است اما دو دیدگاه کلی وجود دارد: یکی، بر آن است که موضوعات و مسائلی که ختیم در رباعیات خود از آن‌ها سخن گفته، به‌نوعی دغدغه‌ها و چالش‌هایی است که هر متفکری ممکن است به آن‌ها اندیشیده باشد و ختیم این اندیشه‌ها را به شکلی هنری و در بافت کوتاه رباعی گنجانده است. موضوعاتی مانند تأمل درباره خلقت انسان، بیان ناپایداری جهان، تأمل درباره زندگی و مرگ، زیستن در لحظه، اغتنام فرصت، بهره‌بردن از خوشی‌ها و زیبایی‌های زندگی. دیدگاه دیگر، نگاه بدبینانه رباعیات نسبت به دین، عدل خالق، جبر، منشأ شر، وجود بهشت و جهنم، معماهای حل‌نشده مرگ و زندگی و از این رو تشویق به شراب‌نوشی و بهره‌جستن از لحظات همدمی با معشوق و تأکید بر لذات زمینی را در شعر ختیم برجسته کرده است (Seyed-Gohrab, 2019: p. 3).

به هر صورت این رباعیات با همین مضامین، درست در زمانی که دست فیتزجرالد رسید که در وضعیت اضمحلال روحی و معنوی بود و برای او به‌نوعی پادزهری برای دردها و آلام ناشی از این شرایط بود. به‌عبارتی می‌توان ادعا کرد که در این شرایط روحی متزلزل، فیتزجرالد محروم از همدمی با دوستان، در شعر ختیم رفیق و همدم جدیدی یافت که در مصاحبت و هم‌نشینی فکری با او به‌نوعی آرامش خاطر رسیده بود. دلیل این را می‌توان به اظهارات

صریحش در این باب مشاهده کرد. در سال ۱۸۹۷ در نامه‌ای به کاول نوشت: «در بدفوردشایر تقریباً همه کتاب‌ها را به جز عمر خیام کنار گذاشتم!» و در جایی دیگر به او نوشت که «عَمَر نوعی تسلی به من می‌دهد! بیچاره؛ من به او و به اولیویه باسلین و آنکریون به‌عنوان سایه‌های روشن‌تر در میان سایه‌ها می‌نگرم!» و وقتی نسخه‌ای از ترجمه‌اش از رباعیات را برای کاول می‌فرستند، می‌نویسد «من برای تو عَمَرِ پیر بیچاره را فرستادم که برای همه این چیزها دلداری می‌دهد» (Martin & Mason: pp. 28-29). «فیتزجرالد علاوه بر علاقه‌مندی به شعر خَیام نوعی هم‌فکری و هم‌مسلمکی طبیعی هم با او داشت و در نامه‌ای به کاول می‌نویسد: درحقیقت من خَیام را بیشتر از شما مال خودم می‌پندارم. او و من خیلی شبیه هم هستیم این‌طور نیست؟ شما تمام زیبایی‌های شعر او را درک می‌کنید، ولی مثل من خود را با او یک‌دل و یک جان حساب نمی‌کنید. فیتزجرالد آنچه را در دل داشت و می‌خواست بگوید در رباعیات خَیام می‌یافت» (جوادی، ۱۳۹۶، ص. ۲۸۲). به‌عنوان نمونه در برخی از معروف‌ترین این رباعیات، اشاره آشکار به تجربه از دست دادن رفقاییش می‌کند^۱:

For some we loved, the loveliest and the best	یاران موافق همه از دست شدند
That from his Vintage rolling Time hath pressed,	در پای اجل یکان یکان پست شدند
Have drunk their Cup a Round or two before,	خوردیم ز یک شراب در مجلس عمر
And one by one crept silently to rest.	دوری دو سه پیشتر ز ما مست شدند

و در رباعی دیگری فیتزجرالد پس از گذراندن تجربیات شخصی اندوهناک به خود تسلی می‌دهد:

Ah, make the most of what we yet may spend,	مگذار که غصّه در کنارت گیرد
Before we too into the Dust descend;	و اندوه محال روزگارت گیرد،
Dust into Dust, and under Dust to lie	مگذار کنار جوی آب و لب کشت،
Sans Wine, sans Song, sans Singer, and – sans End	زان پیش که خاک در کنارت گیرد.

و علی‌رغم تحمل چنین مصائبی با خود می‌گوید:

Ah, my Belovéd, fill the Cup that clears	ای دوست بیا تا غم فردا نخوریم
Today of past Regrets and future Fears:	وین یک دم عمر را غنیمت شمیریم

۱. رباعی‌ها از رباعیات حکیم عمر خیام با ترجمه به شعر انگلیسی از ادوارد فیتزجرالد به‌کوشش یوسف جمشیدی‌پور، کتاب‌فروشی فروغی

فردا که ازین دیر فنا درگذریم Tomorrow!—Why, Tomorrow I may be
با هفت هزارسالگان سربه‌سریم. Myself with Yesterday's Sev'n thousand Years.

و به شادخواری پناه می‌برد تا اندوه خود را از یاد ببرد:

لب بر لب کوزه بردم از غایت آز Then to the lip of this poor earthen Urn
تا زو طلبم واسطه عمر دراز، I lean'd, the Secret of my Life to learn:
لب بر لب من نهاد و می‌گفت به راز: And Lip to Lip it murmur'd – 'While you live
می‌خور، که بدین جهان نمی‌آیی باز! Drink! – for, once dead, you never shall return.'

بر اساس همین اظهارات فیتزجرالد می‌توان ادعا کرد که نفس عمل ترجمه رباعیات را، با آن پیش‌های محتوایی که مترجم به آن‌ها داده بود، می‌شود نوعی عمل درمانگری شخصی یا تریپی تلقی کرد. کما این‌که در تحلیل، از عمل سُرایش شعر به‌عنوان تجربه‌ای درون‌پالایی^۱، راهی برای فائق آمدن بر احساسات غم‌انگیز، دیوانه‌کننده یا دشوار، یا صرفاً به‌عنوان واکنشی به اتفاقات دنیای اطراف یاد می‌شود (Diana Hedges, 2013: p.12). به‌قولی رباعیات خیام و ترجمه آن‌ها تسلی‌بخش ادوارد فیتزجرالد در برابر زندگی مالیخولیایی‌اش شده بود (Bloom: p. 5). «مردی دوست‌داشتنی اما عجیب بود و از ازدواج دیرنگام و جدایی عجولانه رنج برده بود. در رباعیات خود آرامشی برای روح خود یافت» (Bloom: pp. 1-2) لذا می‌توان مدعی شد که فیتزجرالد برخی مفاهیم و احساسات (یا به تعبیر سیدغراب «حسن و حال ایرانی»^۲) موجود در رباعیات خیام (ص ۴) را که با شرایط روحی‌اش در آن برهه از زندگی‌اش همخوانی داشت و تسکین‌دهنده دردها و آلام روحی و معنوی‌اش بود، گرفته و در قالب شعری ریخت که ظاهری شبیه به قالب اصلی دارد. او حتی شکلی مستقل که برآورده‌کننده اهداف مضمونی‌اش یعنی عمل تریپی بوده را به این مجموعه ترجمه داده بود. برای این منظور او برخلاف رباعیات فارسی خیام که هیچ‌گونه پیوستگی روایی در میان آن‌ها دیده نمی‌شود، در ترجمه‌اش تعداد ثابتی از رباعیات را به‌صورت یک روایت و با موضوعی به هم مرتبط کنار هم چیده (Bloom: p. 3) و نیز «من» شعری آن را برجسته‌تر کرده تا درعین حالی که از این طریق از یک‌سو به درمان آلام روحی و معنوی خویش می‌پردازد، از سوی دیگر خوانندگان هم عصر خودش را با خود هم‌نوا و هم‌دل کند.

نتیجه این‌که، این مجموعه در شکل روایی شعری، روایت یک روز از زندگی شاعری در دوره ویکتوریا می‌شود

1 Cathartic

2 Persian Sentiment

که در پی تسلی بخشی به خود در برابر ناملازمات جهان، عدم ثبات آن و ناتوانی های انسان در برابر آن به نوشیدن شراب، خواندن شعر و چنگ زدن به لذت های لحظه ای با معشوق پناه می برد (Seyed-Gohrab: p. 2). به زبانی دیگر «احساس بحران عاطفی یا همان محروم شدن از سرچشمه های بالقوه شادی و خوشبختی و گم گشتگی موقت از مسیر کلی زندگی اش، بی تردید عاملی شد برای فیتزجرالد تا معجون شگفت انگیزی از احساس ترحم برانگیز و شکوه را در ترجمه اش از رباعیات خیام تزریق کند» (Seyed-Gohrab: p. 2).

کمی تأمل در باب «من» شعری رباعیات یعنی «عُمَر» و شخصیت و دل مشغولی های او بر این ادعا صحه می گذارد. نخست این که این من شعری شخصیتی کاملاً متفاوت با خیام ایرانی است و به قولی «یک ابداع و ویکتوریایی بود که با استفاده از تکنیک های بومی سازی و غرابت زدایی» (Atasoy, 2020: p. 807) خلق شده بود و این من شعری در حقیقت خود شخص فیتزجرالد است که اکنون بر اثر تجربیات دردآورش در زندگی (اعم از مشکلات خانوادگی و فقدان یاران غار) به دم غنیمت شماری و باده نوشی روی آورده تا بدین وسیله آن تجربیات و خاطرات دوستانش را فراموش کند. این عُمَر اکنون پس از این مصائب به واسطه باده نوشی و دم غنیمت شماری همه چیز را زیر سؤال می برد و به همه چیز به دیده شک و تردید نگاه می کند.^۱ او فردی اپیکوری مسلک و مادی گراست که هم در اندیشه هم در بیان آن بی پروا و ترس است. این کار برای او به بسان مرهمی بر دردهاست (Atasoy, 810).

۵. رباعیات: از درمانگری شخصی تا درمانگری جمعی

همچنان که بحث شد تیت اولیه فیتزجرالد از همدمی با خیام یافتن مرهمی در رباعیات او برای دردهای روحی ناشی از مشکلات خانوادگی و فقدان دوستانش بود. به دلایلی که قبلاً ذکر شد، در وهله اول تیت او از بازآفرینی چنین اثری ارائه مسگنی برای آلام روحی و معنوی فضای فکری و فرهنگی از هم فروپاشیده ناشی از تقابل آرا و اندیشه های چهار شخصیت فوق الذکر با مرجعیت های اجتماعی و مذهبی طبقه متوسط نبود. این واقعیت که پس از انتشار رباعیات در سال ۱۸۵۹ حتی یک نسخه از آن به فروش نرفت، دلیلی روشن بر آن مدعاست. نسخه های چاپ شده تقریباً دو سال در قفسه های کتاب فروشی باقی ماندند و کسی به آن ها نزدیک نشد و با وجود این که کتاب فروش قیمت را به نصف کاهش داد کسی طالب آن ها نبود و در نهایت آن ها را به جعبه کتاب های یک پنی بیرون مغازه منتقل کرد. اگر چه علت این عدم اقبال و پذیرش رباعیات به محتوای آن ها و مشخصاً دیدگاه آزاداندیشانه خیام در مورد مذهب و اخلاق نسبت

داده شده و آن را برای فضای محافظه‌کارانه اواسط دوره ویکتوریا بسیار جسورانه می‌پنداشتند (زارع بهتاش، ۱۳۹۹، ص. ۲۷) اما از نظر نگارنده اتفاقاً در آن فضایی که شرح آن گذشت، علت این امر را شاید بتوان ناشی از بی‌بهره‌بودن فیتزجرالد از شهرت و وجهه در میدان ادبی و فرهنگی آن دوره دانست، زیرا هنگامی که ایرلندی جوانی به نام ویتلی استوکس^۱، دو سال بعد از چاپ اول آن، نسخه‌ای از این ترجمه را به دانت گابریل روزتی^۲، شاعر و نقاش و رهبر انجمن برادری پیشارافانلی^۳ داد این ترجمه از گمنامی و بی‌مخاطبی خارج شده و به اثری تأثیرگذار در عرصه فرهنگی و بعدها اجتماعی تبدیل شد.

در آن دوره، پیشارافانلی‌های و متحدانشان در جستجوی جایگزینی برای محافظه‌کاری‌ها در عرصه حیات فرهنگی بودند و نسبت به شرایط موجود، لحنی از ناامیدی خفیف به تدریج در آثارشان آشکارتر شده بود (Schenker, 1981: p. 51). روزتی از شخصیت‌های بارز میدان فرهنگی و ادبی آن عصر بود. او که رهبر جنبش زیبایی‌شناسی و یکی از چهره‌های تأثیرگذار و مشهور در شعر و هنر ویکتوریا بود، در این عصر نزد همگان به‌عنوان شاعر و نقاش نابغه‌ای شهرت داشت که هم در زندگی و هم در آثارش از سنت‌ها و هنجارهای مورد احترام طبقه متوسط دوره ویکتوریا عدول کرده بود (Andres: 2019). در مورد شهرت و جایگاه این هنرمند در عرصه فرهنگ این دوره می‌توان گفت که «تصوّر شعر و هنر ویکتوریایی قرن نوزدهم بدون تأثیر روزتی کاری بس دشوار است. نوشته‌های او را شاید بتوان در بهترین حالت بیان موشکافانه و غیر معمولی تزلزل اجتماعی و دین‌گریزی دوره ویکتوریا تلقی کرد. شعرهای او در باب فقدان عشق به‌مانند حال‌وهوای خود قرن به‌طور غم‌انگیزی یأس آور بود و هیچ شاعری در این دوره، اضطراب‌ها و دل‌نگران‌های بنیادی دوره ویکتوریا مانند شک و تردید متافیزیکی، اضطراب جنسی و ترس از زمان را به این صورت عمیق منتقل نکرده بود»^۴.

پس از خواندن رباعیات، روزتی مجذوب تصاویر و مضامین غنی آن‌ها شد که با حساسیت‌های هنری‌اش هم‌خوانی داشت و در هر فرصتی به تمجید و تحسین ترجمه فیتزجرالد می‌پرداخت و اغلب از ویژگی‌های غنی و توانایی این اشعار در آمیختن عنصر مالیخولیا با زیبایی تعریف می‌کرد. او در این اشعار مضامین هنری خودش مانند

1 Whitley Stokes (1830-1909)

2 Dante Gabriel Rossetti (1828-1882)

۳. جنبشی هنری که در سال ۱۸۴۸ توسط شاعر و نقاش دانت گابریل روزتی و نقاشان جان اورت میلایس و ویلیام هولمن هانت تأسیس شد و

تأثیر عمیقی بر سیر ادبیات و هنر دوره ویکتوریا داشت.

4. Poetry Foundation. Dante Gabriel Rossetti, <https://www.poetryfoundation.org/poets/dante-gabriel-rossetti>.

دل‌تنگی و اشتیاق، گذرا بودن زندگی و زیبایی را می‌دید. روزتی که شیفتهٔ تصویرپردازی مالیخولیایی و رماتیک رباعیات شده بود آن‌ها را به‌دست الگرنون چارلز سوینبرن^۱ نقاد، نویسنده، نمایشنامه‌نویس و شاعر، ویلیام موریس^۲ مترجم، شاعر، هنرمند و فعال اجتماعی، و ادوارد برن-جونز^۳ نقاش و از طراحان نزدیک به انجمن برادری پیشارافانلی رساند. سوینبرن که در ابتدا رباعیات را یک هنجارشکنی مأیوسانه خوانده بود، بعدها هر رباعی را چیزی بسیار فراتر از «لطیف» و «ممتاز» و «ظریف» توصیف کرد و از نظر او هر یک از رباعی‌ها در نهایت ظرافت و تمایز و تجلی زیبایی بود (Scheneker 1981: p. 51). مضامین عشق، سرنوشت، طبیعت و لذت‌های گذرای زندگی در رباعیات الهام‌بخش روزتی و دیگر اعضای پیشارافانلی شد. روزتی با معرفی این اثر به حلقهٔ یاران خود، از جمله همکاران پیشارافانلی و معاصران ادبی اش، باعث محبوبیت فوق‌العادهٔ این اثر شد و رباعیات به نوعی سنگ محک فرهنگی در میان اهل هنر و فکر و ادب آن زمان تبدیل شد.

در سال ۱۸۶۳ برن-جونز نسخه‌ای از ترجمه را به دست یکی دیگر از مراجع فکری دورهٔ ویکتوریا یعنی جان راسکین^۴ رساند که «منتقد انگلیسی حوزه‌های هنر، معماری و جامعه که نقاش با استعداد، صاحب سبک نثری متمایز و نمونهٔ شاخص از حکما و مراجع فکری دورهٔ ویکتوریا بود. راسکین در کسوت نویسنده با نثر جدلی اش به دنبال ایجاد تغییرات گستردهٔ فرهنگی و اجتماعی بود». او که از ترجمهٔ رباعیات شگفت‌زده شده بود در نامه‌ای به مترجم رباعیات که در آن زمان برایش ناشناس بود نوشت: «با تمام وجودم از تو می‌خواهم که اشعار بیشتری از عمر خیام را برای ما ترجمه کنید: من تا به امروز چیزی به باشکوهی این اشعار نخوانده بودم».

رباعیات از حیث فکری و ادبی برای این جماعت از آن جهت جذبه داشت که بسان مرهمی بود برای تسکین تألمات روحی ناشی از کشمکش‌های فکری و معنوی عصرشان. این شعرا و نویسندگان اگرچه پیشتر آن روح طغیانگری و شورش علیه دنیای دورهٔ ویکتوریا و آثار تحولات و انقلاب‌های فکری و معنوی در آن را در آثارشان به تصویر کشیده بودند، اما گویی این عمر رباعیات فیتزجرالد بود که با صراحتی کم‌نظیر و درعین حال با زبان شعری زیبا و دل‌نشین طریق جدیدی را برای تعامل با این دنیا و شر و شورش به آن‌ها نشان داده بود: در این دنیای فانی «ما موجودات موهومی هستیم که آینده‌مان در اختیارمان نیست، اسیر سرنوشت مقدور و بازیچهٔ ایام هستیم و بی‌هیچ

1. Algernon Charles Swinburne (1837-1909)

2. William Morris (1834-1896)

3. Edward Burne-Jones (1833-1898)

4. John Ruskin (1819-1900)

اختیاری از سویی به سویی دیگر روانیم، مقهور سرنوشتیم و از تغییر آن عاجزیم» (زارع بهتاش، ۱۳۹۹، ص. ۲۰۷)، پس می نوش و دمی به شادمانی گذران! این رویکرد همان ترابی است که در مرحله‌ای از زندگی فیتزجرالد درمان دردهایش بود و به او توان مقابله با آلام و اندوه‌های ناشی از مشکلات خانوادگی و فقدان دوستانش بخشید. اکنون عمر مرهمی را به جماعتِ مراجع فرهنگی و ادبی برای خلاصی از تألم‌های عصر ویکتوریا هدیه کرده است. بعدازآن بود که کیش خیام ظهور کرد که حداقل تا جنگ جهانی اول ادامه داشت و تا آن زمان ۴۴۷ نسخه از ترجمهٔ رباعیات در میان علاقه‌مندان دست‌به‌دست می‌شد. باشگاه‌های ناهارخوری به نام عمر افتتاح شد و حتی پودر دندان و کارت‌های بازی مصور به نام عمر وارد بازار شد. در طول جنگ، در جیب سربازان کشته‌شده در سنگرها نسخه‌های له‌شده از رباعیات پیدا شد. مخلص کلام این‌که رباعیات فیتزجرالد بدین‌سان نخست در میدان هنرمندان محبوبیت پیدا کرد و چون این هنرمندان در جامعهٔ خوانندگان به‌نوعی دارای مرجعیت بودند و به‌عبارتی سخن و نظر آن‌ها خریدار داشت این ترجمه از میدان هنرمندان به میدان خوانندگان که در آن عصر، آن‌ها نیز به نوعی درمانگری نیاز داشتند راه پیدا کرد.

۶. نتیجه

هم‌زمانی انتشار ترجمهٔ رباعیات خیام با انتشار آرای داروین این نظریه را تأیید می‌کند که این اثر را به آن شکلی که فیتزجرالد خلق کرده بود باید مرهمی شرقی و نوعی درمانگری شخصی تلقی کرد. درمانی که او برای آرامش روح خویش و رهایی از مشکلات خانوادگی و فقدان رفقای هم‌مشربش به شکل رباعیات فیتزجرالد پدید آورده بود. اما پذیرش و اقبال به آن را باید مرهون مراجع فکری، فرهنگی و ادبی‌ای مانند روزتی و راسکین و دیگرانی دانست که در بطن این فضای آشفتهٔ ساداروینی گرفتار شده بودند. به عبارتی می‌توان ادعا کرد که مجموعهٔ رباعیاتی که به نیت درمانگری فردی خلق شده بود به درمانگری جمعی تبدیل شد؛ در وهلهٔ اول برای درمان آلام شعرا و هنرمندان دورهٔ ویکتوریا و سپس برای خوانندگان این عصر سرگشتگی معنوی و روحی. رباعیات فیتزجرالد پس از ورود به میدان فرهنگی «به دلیل پیش‌بینی عجیب دربارهٔ تردید نسبت به مرجعیت‌های مذهبی و فرهنگی دورهٔ ویکتوریایی مورد تحسین قرار گرفت» (Kermani, 2014: p. 125).

در پایان، ذکر چند نکتهٔ مرتبط با این مقال لازم است: نخست این‌که اگرچه محصولات هنری این مراجع فرهنگی هرکدام به‌نحوی بازتاب شرایط مایوس‌کنندهٔ این عصر بودند ولی هیچ اثری از این جماعتِ شاعر، نویسند، نقاش و نمایشنامه‌نویس به اندازهٔ رباعیات اثرگذار و مورد اقبال عامه نبود. شاهد آن را می‌توان در تقاضای رو به ازدیاد در میدان

فرهنگی-ادبی جامعه آن روز برای این ترجمه مشاهده کرد که باعث شد فیتزجرالد ویراست‌های تازه‌ای مشتمل بر رباعیات بیشتری در سال‌های ۱۸۶۸، ۱۸۷۲ و ۱۸۷۹ بازنگری و منتشر کند. دوم این‌که در تأیید نظر اصلی این بحث مبنی بر درمانگرانه بودن عمل ترجمه رباعیات، یادآوری این نکته مهم است که فیتزجرالد علاوه بر آن آثار دیگری از زبان فارسی و یونانی ترجمه کرده بود، ولی همچنان‌که تاریخ نشان داده است هیچ‌کدام اقبال و شهرت رباعیات را در میان خاص و عام نداشته است. نکته آخر این‌که، رباعیات ختّام را مترجمان دیگری همچون احمد محمد الرامی مصری و احمد الصافی النجفی عراقی ترجمه کرده‌اند که اتفاقاً به‌منظور درمانی برای احوال آشفته روحی خویش ترجمه کرده بودند (محمدالسلمی، ۱۳۹۹، ص. ۷۹) اما هیچ‌کدام از این ترجمه‌ها از مرحله درمانگری شخصی وارد مرحله درمانگری جمعی نشدند. دلیل اصلی آن را باید به فراهم نبودن بستری فکری، فرهنگی و اجتماعی مانند دوره ویکتوریا در کشورهای آن مترجمان ربط داد.

منابع

۱. جوادی، ح. (۱۳۹۶). تأثیر ادبیات فارسی در ادبیات انگلیسی. سمت.
۲. جمشیدی‌پور، ی. (۱۳۴۳). رباعیات حکیم عمر خیام با ترجمه به شعر انگلیسی از ادوارد فیتزجرالد. فروغی.
۳. زارع بهتاش، ا. (۱۳۹۹). پذیرش رباعیات خیام در عصر ویکتوریا. علی اصغر سیدغراب، فیلسوف تودار و رباعیات بودار (پذیرش جهانی رباعیات حکیم عمر خیام). (ترجمه مصطفی حسینی، صص. ۲۰۷-۲۲۳). هرمس.
۴. السلمي، م. (۱۳۹۹). عمر خیام عربی. در علی اصغر سیدغراب، فیلسوف تودار و رباعیات بودار (پذیرش جهانی رباعیات حکیم عمر خیام). (ترجمه مصطفی حسینی، صص. ۷۵-۸۷). هرمس.
۵. گلدفارب، ش. (۱۳۹۷). ادوارد فیتزجرالد مترجم شاعری خلوت‌گزیده. در سرگذشت رباعیات. (ترجمه مصطفی حسینی، صص. ۱۵-۲۷). آگه.
6. Andres, S. (2019, May 29). *Dante Gabriel Rossetti*. Oxford.
7. Atasoy, E. (2020). A Victorian interpretation of *Rubāiyât of Omar Khayyâm* by Edward FitzGerald. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 4(4), 804–815.
8. Bloom, H. (2004). *Edward FitzGerald's the Rubāiyat of Omar Khayyam*. Chelsea House.
9. Brians, P. (2000, March 2). Nietzsche's *Thus Spoke Zarathustra*, book one. <https://brians.wsu.edu/2016/10/12/nietzsches-thus-spoke-zarathustra-book-one/>
10. Carter, R., & Macrae, J. (1997). *The Routledge history of literature in English: Britain and Ireland*. Routledge.
11. Damrosch, D. (2003). *The Longman anthology of British literature*. Longman.
12. Evans, R. J. (2020, November 18). The Victorians: Religion and science. Gresham College.
13. Greenblatt, S., & Abrams, M. H. (2006). *The Norton anthology of English literature* (Vol. 2). W.W. Norton.
14. Hedges, D. (2013). *Poetry, therapy and emotional life*. Radcliffe.
15. Kaufman, P. (1965). Persian literature in the West: A reconnaissance. *Libri*, 15(1–4), 215–251.
16. Küng, H. (1979). Freud and the problem of God. *The Wilson Quarterly*, 3(4), 162–171.
17. Martin, W. H., & Mason, S. (2016). *The man behind the Rubāiyat of Omar Khayyam*. I.B. Tauris & Co. Ltd.
18. Moran, M. (2006). *Victorian literature and culture*. Continuum.
19. Poetry Foundation. (n.d.). *Dante Gabriel Rossetti*. <https://www.poetryfoundation.org/poets/dante-gabriel-rossetti>
20. Purchase, S. (2006). *Key concepts in Victorian literature*. Palgrave Macmillan.
21. Schenker, D. (1981). Fugitive articulation: An introduction to "The Rubāiyât of Omar Khayyam". *Victorian Poetry*, 19(1), 49–64.
22. Seyed-Gohrab, A. (2019). Edward FitzGerald's translation of *The Rubāiyât of Omar Khayyâm*: The appeal of terse hedonism. In K. Seigneurie (Ed.), *A companion to world literature* (pp. 1–12). John Wiley & Sons, Ltd. <http://doi.org/10.1002/9781118635193.ctw10298>
23. Shea, V., & Whitla, W. (Eds.). (2015). *Victorian literature: An anthology*. John Wiley & Sons.

24. Taher-Kermani, R. (2014). FitzGerald's Anglo-Persian "Rubáiyát". *Translation and Literature*, 23(3), 321–335.
25. Turner, F. M. (1978). The Victorian conflict between science and religion: A professional dimension. *Isis*, 69(3), 356–376.
26. Weisstein, U. W. (1973). *Comparative literature and literary theory: Survey and introduction*. Indiana University Press.